

A manysi irodalmi nyelv átírásának kérdései¹

ENDRESZ Brigitta

Munkám témája a manysi átírás vizsgálata, ezen belül is a szoszvai nyelvjárással foglalkozom. Korábban a manysik is latin betűs ábécét használtak, később azonban változtatniuk kellett: 1937-től kötelezővé tették a cirill ábécé használatát a Szovjetunió minden kisebbsége számára. Ebben a tanulmányban igyekszem végigkövetni, ki, milyen átírási rendszert alkalmazott, s hogyan változott a gyakorlat az idő múlásával. Elsősorban a magánhangzók jelölésére koncentrálok, mivel ez a rész problematikusabb, mint a mássalhangzók jelölése. Sokszor bonyolult jelölésekkel találkozhatunk, ezért talán érdemes átgondolni, nem lehetne-e egyszerűsíteni ezt a rendszert.

A tanulmány elején a tudós kutatók írásmódjával foglalkozom, majd az irodalmi nyelvvel. Ezen belül előre veszem a latin betűs forrásokat, majd a cirill betűseket. A cirill források között előre kerülnek azok, amelyek még nem jelölik a magánhangzók hosszúságát, majd ezt követik azok a művek, amelyekben már igen. Végül tapasztalataimat összevetem Márk evangéliumának V. Sz. Ivanova által készített fordításával, majd levonom saját következtetéseimet és javaslataimat.

1. A kezdetek: a tudós kutatók írásmódjáról

A jelenlegi vogul (manysi) irodalmi nyelv az északi nyelvjárásokon alapul. Ezeket a dialektusokat beszélik a legtöbben (mintegy 3000 ember), a Szoszva és a Szigva folyók mentén, egészen az Ob-vidékig. A 19. században és a századfordulón magyar (Reguly Antal, Munkácsi Bernát) és finn (Artturi Kannisto) kutatók gyűjtöttek értékes folklóranyagot az északi vogulok köré-

¹ A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú *Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program* című kiemelt program keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

ben. Reguly önmaga alakította ki a helyszínen (1843–44) átírási metódust, de hazatérve a gyűjtését már nem tudta lefordítani és kiadni. E kéziratos anyag megfejlesztésére Hunfalvy Pál biztatására Munkácsi Bernát vállalkozott. Az ő expedíciója idején (1888–89) a Szoszvától kissé délebbre, a Lozva felső folyásánál is e nyelvjárás csoportba tartozó vogul népesség lakott. Munkácsi ezt a csoportot északi (É) és felső-lozvai (FL) névvel illette. Munkácsi maga is kidolgozott egy fonetikus átírási rendszert. Kannisto gyűjtőútja (1901–05) előtt viszont már megszületett a Setälä-féle egységes finnugor transzkripció, amely mellékjelek segítségével a beszélt nyelv igen aprólékos, fonetikus leírását tette lehetővé. (Vö. pl. Kálmán 1976: 14–15; Munkácsi – Kálmán 1986: 15–18.) A későbbi kutatók (Wolfgang Steinitz 1944, Kálmán 1976, Honti 1982) már e fonémaelmélet alapján vázolták fel a vogul nyelv hangrendszerét.

A manysi fonémák rendszere kirajzolódik a tudományos átírások alapján, azonban az irodalmi nyelv kialakítása gyakorlati problémák megoldására sarkallta és sarkallja ma is a nyelvészeket. Ma már szerencsére vogul anyanyelvű kutatók és fordítók is részt vesznek a munkálatokban.

1.1. Munkácsi Bernát szótári anyaga, Kálmán Béla szerkesztői munkája révén végül 1986-ban látott napvilágot. Kálmán a *Wogulisches Wörterbuch* előszavában részletesen leírja Munkácsi átírásának jellemzőit (1986: 16–18). Munkácsi idején a fonéma fogalma még ismeretlen volt és a fonetikus írás sem fejlődött ki, így gyűjtései során még Setälä finnugor átírási rendszerét sem ismerhette. Népköltési gyűjteményének szövegeit a helyszíni leírásnak megfelelően tette közzé, mert utólag már nem vállalta az egységes fonetikus átírás alkalmazását. Kannisto rendszeréhez képest talán egyszerűnek tűnhet lejegyzési módszere, azonban saját korában ez volt a legpontosabb és legkorszerűbb eljárás. A magánhangzó-rendszer kapcsán megemlítendő, hogy Munkácsi jelölte a hangsúlyokat, valamint a fakultatív és kombinatorikus variánsokat is. Különbséget tett a hosszú–rövid magánhangzók között, olykor azonban ingadozások tapasztalhatók (például a 'hal' jelentésű szó néhol *χul*, máshol *χül* alakú). A zártabb *e* és a redukált *ə* hangot egyaránt *é* betűvel jelölte. A labializált palatovelárisokat *χw* ~ *khw*, illetve *kw* betűkapcsolattal írta le. A *γ* jelölése kezdetben ingadozott nála: használt *ʔ*, *gh* és *g* betűt is. A *j*-t olykor *i*-vel jelölte. Az *l* mellett pedig feltüntetett egy hátrább képzett laterálist is (*l*) (vö. Munkácsi – Kálmán 1986).

1.2. Kannisto öt évet töltött Vogulföldön 1901 és 1906 között. Munkácsinál sokkal jártasabb volt a fonetikában, rendszere ezért már lényegesen pontosabb és aprólékosabb. A *Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe* című munkájának bevezetőjében elkülöníti az egyes nyelvjárásokat, illetve

felvázolja a magán- és mássalhangzók rendszerét. Részletes jelölési módjáról tanúskodik, hogy összesen 44 mássalhangzót és 41 magánhangzót különít el, és ezekhez persze számos diakritikus jelet használ (Kannisto 1919: IX–XIII).

1.3. Steinitz rendszere egyszerűbb. 1944-ben megjelent *Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus* c. művében részletesen jellemezte az egyes finnugor nyelvek magánhangzó-rendszereit, köztük a manysiét is. Meghatározta az egyes manysi nyelvjárások vokálisait. Anyagát táblázatszerűen vetette össze Kannistóéval. Érdekességként megemlíthető, hogy külön tüntette fel a betűket és a fonémákat (ezek a betűk mellett zárójelben találhatóak). Az északi nyelvjárásokban az ő csoportosítása szerint 19 betű és 11 fonéma jelenik meg. Steinitz – sok diakritikus jelet használva – jelölte a hosszúságot és a képzés helyét is (Steinitz 1944: 78–79).

1.4. Kálmán Béla első manysi tankönyvében (1955) Munkácsi Bernát északi szövegei alapján „leltározta” a szoszvai magánhangzókat és mássalhangzókat (Kálmán 1955: 13–14). Kálmán a következő magánhangzókkal számol: a) hosszú magánhangzók (8): \bar{a} ($\bar{a}lmi$ ’emel’), $\bar{ä}$ ($\bar{ä}p$ ’köd, pára’), \bar{e} ($\bar{e}l\bar{a}m-\bar{\chi}\bar{ä}l\bar{a}s$ ’ember’), \bar{e} ($v\bar{e}l't$ ’arc’), \bar{i} ($t\bar{i}li$ ’repül’), $\bar{ä}$ ($t\bar{ä}r\bar{a}m$ ’ég’), \bar{o} ($\chi\bar{o}l'ti$ ’fogyaszt’), \bar{u} ($\bar{u}nli$ ’ül’); b) rövid és redukált magánhangzók (7): a (ali ’öl’), $\bar{ä}$ ($\bar{ä}jk\bar{ä}$ ’öreg’), \bar{a} ($\bar{u}n\bar{l}\bar{a}s$ ’ült’), i ($mini$ ’megy’), \bar{a} ($\bar{ä}ji$ ’elalszik’), o ($ojti$ ’fizet’), u (χul ’hal’). Megjegyzi továbbá, hogy az $\bar{ä}$ és \bar{o} , \bar{a} és o , valamint az a és $\bar{ä}$ gyakran váltakoznak egymás közt az északi nyelvjáráson belül is. Hosszú hangok, az \bar{a} kivételével csak az első szótagban fordulnak elő, talán azért, mert a szoszvai nyelvjárásban a szóhangsúly mindig az első szótagon van. Redukált \bar{a} hang nincs első szótagban. Kálmán tehát – Munkácsihoz hasonlóan – számol a magánhangzó-hosszúság releváns voltával.

Később maga Kálmán Béla is gyűjthetett anyanyelvi beszélőktől, de csak az akkori Leningrádban. Sajnálatos módon később sem nyílt lehetősége helyszíni gyűjtésre. Ennek fényében módosította korábbi jelölési, átírási rendszerét, hiszen már nem csupán Munkácsi szövegeire támaszkodhatott, hanem hallott, beszélt nyelvi adatokra is. Lássuk, milyen változást hozott mindez a magánhangzók rendszerében a tankönyv második, átdolgozott kiadása, a *Chrestomathia Vogulica* alapján (Kálmán 1976: 32–36)!

Ebben a művében különbséget tesz a) az időtartam alapján hosszú és rövid, b) nyílásfok alapján nyílt, középső és zárt, valamint c) a nyelv vízszintes mozgása alapján veláris és palatális magánhangzók között (a , \bar{a} , o , \bar{o} , u , \bar{u} , \bar{e} , i , \bar{i}).

Bár elsősorban fonematikus átíráásra törekszik, gyakorlati szempontból indokoltnak tartotta két magánhangzó-allofón bevezetését: az egyik az i fonéma allofónja (\bar{i}), amely γ előtt és χ után veláris hangzású; a másik a redukált u ,

amely bilabiális mássalhangzók (*m* és *p*) előtt lesz labiális színezetű. Megjegyzni, hogy a szoszvaiban az \bar{i} hang igen ritka. Az *e* és a redukált ϑ nem fordul elő első szótagban. Második és további szótagokban pedig főleg *a*, *i*, *e* és ϑ jelenik meg. Szó végén csak *a*, *e* és *i* fordulhat elő. Az *u* szabályosan csak *w* előtt, valamint az infinitívus *-uŋkwe* képzőjében van meg.

Összefoglalva: Kálmán tehát jelölte a magánhangzók hosszúságát; háromféle nyíltsági fokot és veláris–palatális szembenállást különített el. Korábbi, leningrádi tanulmányútja előtt, írott szövegek alapján készített rendszerében tizenötféle magánhangzót vett fel az északi manysiban. Később azonban már csak tizenkettőt (a két allofonnal és a redukált ϑ hanggal együtt). Tehát egyszerűsített a rendszeren, mivel már akkor ő maga is szükségét érezte ennek. Az újabb táblázatból hiányzik tehát: \bar{a} , \bar{e} , $\bar{\bar{a}}$, \bar{a} , \bar{a} .

Kérdés, mennyire indokolt az általa bevezetett két magánhangzó-allofón?

A γ veláris zöngés spiráns, a χ pedig veláris zöngétlen spiráns, így mivel mindkettő veláris színezetű, véleményem szerint nincs szükség külön *i* allofón és betű bevezetésére, mivel az *i* mindig veláris színezetű lesz γ előtt és χ után. Hasonló a helyzet az " allofón kapcsán is: mivel az *m* és a *p* labiális mássalhangzók, és az *u* is labiális magánhangzó, nem volna szükséges tehát mindezt külön allofonnal jelölni. Ha elhagyjuk az "-t és *u*-t használunk helyette, az az állítás is érvényét veszti, hogy az *u* szabályosan csak *w* előtt, valamint az infinitívus *-uŋkwe* képzőjében van meg. A *w* és a *ŋkw* is labiális mássalhangzó(kapcsolat), így az *u* gyakori előttük – igaz, más vokális (pl. *a*) is megelőzheti: *potərtanŋkwe* 'beszélni', *pinawe* 'tétetik'. A leírtak alapján ez a két allofón tehát akár el is hagyható a magánhangzó-rendszerből.

Ami az *e*-féle magánhangzók előfordulását illeti: az *e* ritkán ugyan, de megjelenhet első szótagban (pl. *ness* 'hadd, csak'). Kálmán ezzel nem számolt.

1.5. Gulya János a finnugor nyelvek átírásával foglalkozó kötetben (1973: 112–118) javaslatot tett a fonetikus jelek értelmezésére és a magánhangzó-átírási gyakorlat egyszerűsítésére. Ő is igyekezett fonematikus elveket érvényesíteni munkája során, mint ahogy a későbbi kutatók is. Az első szótagban nyolcféle magánhangzót tételez fel a szoszvai nyelvjárásban, ezek: *a*, \bar{a} , \bar{e} , *i*, *o*, \bar{o} , *u*, \bar{u} . Nem első szótagban öt magánhangzót tüntet fel: *a*, *e*, ϑ , (*o*), (*u*). Utóbbi kettő csak másodlagosan került be a nyelvbe, illetve kései jövevényszavakban fordulnak elő. Az általa vázolt magánhangzó-rendszerben az első szótagi \bar{o} helyzete bizonytalan. Ez igazából egy nyílt labiális *a*-nak tekinthető, így a veláris, hosszú, nyílt kategóriába tehetjük.

Mivel a hangsúly a szoszvaiban az első szótagra esik, Gulya – sok más nyelvészhez hasonlóan – irrelevánsnak tartja és nem jelöli. A nem első szó-

tagban a magánhangzók kvantitása szintén irreleváns. Ezek az *ə* és részben az *i* kivételével (fonetikailag) hosszúak (félhosszúak). Kvantitásukat külön jellel nem jelöli. Ugyanakkor Kálmánhoz hasonlóan három nyíltsági fokot, palatális–veláris, illetve hosszú–rövid párokat különít el.

Gulya rendszerével kapcsolatban megjegyezhetjük, hogy az *i*-t a nem első szótagi magánhangzók felsorolásából (1973: 115) kihagyja, míg az összegző táblázatban (1973: 118) szerepelteti. Rendszerét Kannisto jelölésére alapozva építi fel. A diftongusokat nem tartja fontosnak. Csupán tőszavakkal dolgozik, azonban toldalékos alakokat is érdemes lenne vizsgálni, hiszen például az *i* gyakran fordul elő toldalékokban. Mivel a nyelvi részrendszerek általában szimmetriára törekednek, talán így egészíthetnénk ki Gulya rendszerét (az általam beírt kiegészítések szögletes zárójelben szerepelnek a táblázatban; az *ə* nem fordul elő első szótagban):

	Veláris		Palatális	
	Hosszú	Rövid	Hosszú	Rövid
Zárt	\bar{u}	<i>u</i>	$[\bar{i}]$	<i>i</i>
Középső	$[\bar{o}]$	<i>o</i>	\bar{e}	<i>ə, e</i>
Nyílt	$\bar{\bar{o}} (?), \bar{a}$	$[\bar{\bar{a}}], a$	$[\bar{\bar{e}}]$	$[\bar{\bar{e}}]$

1.6. Szintén 1973-ban jelent meg Je. I. Rombangyjejeva *Мансийский (вогульский) язык* című könyve. Ő a következő magánhangzókat veszi fel (1973: 26): \bar{u} , *u*, \bar{o} , *o*, \bar{a} , *a*, \bar{i} , *i*, \bar{e} , \bar{e} , *ə*, *e*. Ez a rendszer, már alig tartalmaz „üres helyeket”. Rombangyjejeva szükségesnek érzi behozni az \bar{e} elemet is. Ebben a műben is relevánsnak minősül a hosszú–rövid oppozíció.

1.7. Honti László 1982-es *Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe* című könyvében szereplő példaanyag alapján (1982: 123–206) a következő magánhangzó-rendszer rajzolódik ki a szoszvaiban: a) első (hangsúlyos) szótagban: *a* (*alpi* ’bőr, test’), *o* (*tow* ’ág’), *u* (*urti* ’rész’), $\bar{\bar{o}}$ (*əŋtil* ’borda, szelet’), \bar{a} (*ālm-* ’emel, megragad’), \bar{u} (*χūl* ’hal’), \bar{e} (*nēn* ’ti ketten’), *i* (*titt-* ’etet, táplál’); b) nem első szótagban: *i* (*āwi* ’ajtó’), *e* (*χul’me* ’maradó’), *a* (*χōtal* ’nap’), *o* (*ńololow* ’nyolc’), *ə* (*χūrəm* ’három’), \bar{a} (*siltāl-* ’vágni, metszeni’). Ezeket táblázatba foglalva (az *ə* nem fordul elő első szótagban):

	Veláris		Palatális	
	Hosszú	Rövid	Hosszú	Rövid
Zárt	\bar{u}	<i>u</i>		<i>i</i>
Középső	\bar{o}	<i>o</i>	\bar{e}	<i>ə, e</i>
Nyílt	$\bar{\bar{o}} (?), \bar{a}$	<i>a</i>		

Első szótagban tehát nincs *e* és *ə*. Az egész rendszerben nincs \bar{i} és \bar{o} , ami aszimmetrikus rendszert eredményez, de mégis pontosabb, mint a korábbi jelölési rendszerek esetében. Honti jelöli a hosszúságot és – Gulyához hasonlóan – csak tőszavakat vizsgál.

1.8. Keresztes László 1998-as összefoglaló művében a következő magánhangzókat vette fel az északi nyelvjárásokban: *i, ii, e, ee, a, aa, u, uu, o, oo, ə*. A magánhangzók hosszúságát – Daniel Abondolo fordító-szerkesztő „jövöltából” – betűkettőzéssel jelöli. Megjegyzi, hogy a rövid *u* és *o* ritkán fordul elő; szóvégi helyzetben csak *a, e, i* áll; a redukált *ə* pedig csakis hangsúlytalan szótagban található meg. A mássalhangzók esetében a következőket sorolja fel: *m, n, n', η, p, t, t', k, k', s, s', χ, w, j, γ, l, l'*. A palatalizációt a fordító-szerkesztő egy felső indexbe tett ^{*j*} jellel jelzi. A *k'* olyan szavakban fordul elő, melyekben ezt a hangot labiális veláris magánhangzó követi (pl. *eek'^wa* 'asszony'). A *γ* és az *η* szókezdő helyzetben nem fordul elő (Keresztes 1998: 392–395).

2. Irodalmi nyelvi átírási kísérletek

1917 után a központi direktívák szerint megindultak a kísérletek, hogy az Orosz Föderáció kisebbségi nyelvei számára irodalmi nyelveket hozzanak létre. Kezdetben a szerzők latin betűket használtak, ekkortájt elsősorban iskolai olvasókönyvek születtek. A latin betűs transzkripció, az oroszban meglevő, de a manysiban nem ismert hangok jelölése jövevényszavak esetében sokszor nagy fejtörést okozott az átírónak

1937-ben viszont át kellett térni a cirill betűk használatára. Ezek az átírások elsősorban a magánhangzók hosszúságának visszaadása miatt okoztak sok gondot, hiszen az oroszban a kvantitás nem fonematikus értékű, a vogulban viszont igen. Eleinte nem jelölték a magánhangzók hosszúságát, később azonban rájöttek, hogy nagyon fontos ez a különbség, hiszen a hosszúságnak jelentésmegkülönböztető szerepe van a manysiban (hasonlóan például a magyarhoz, finnhez). Főként nyomdai okok miatt a mellékjelek egyszerűsítésére is törekedni kellett, lehetetlen lett volna például Kannisto teljes jelölési rendszerét felhasználni (arról nem is szólva, hogy akkortájt a Szovjetunióban a tudományos átírást sem nagyon ismerhették). A versek esetében pedig sokszor még a kívánt ütem, a versritmus elérésének is alárendelődik a nyelvtani, jelölési helyesség szigorú betartása. A metrumból függően hangsúlyos szótagban a rövid magánhangzó is hosszabban ejtődik, hangsúlytalan szótagban pedig a hosszú magánhangzó is ejthető röviden.

Ebben a fejezetben elsőként egy 1933-ban kiadott latin betűs olvasókönyvet tanulmányozok. Ezt követi néhány cirill betűs kiadvány: kronologikus

sorrendben haladva először azokat mutatom be, amelyek még nem jelölik a magánhangzók hosszúságát, majd azokkal foglalkozom, amelyek már megkülönböztetik az időtartamot.

2.1. Egy latin betűkkel lejegyzett mű

Először egy 1933-as, latin betűkkel írott manyisi tankönyvet mutatok be. Ennek címe: *Lovintan maħʙs kniga (oul lomt)* [Olvasókönyv (első rész)]. Az egyes olvasmányok tartalmán, témáján (pl. Vöröshadsereg, Lenin stb.) érezhető a központi irányítás (és a korszellem), nagy valószínűséggel orosz szövegek szolgálták a fordítások alapjául. Emiatt nem igazán kapunk hiteles képet a manyisi népről, a manyisi emberek hétköznapijairól. A címlapon P. N. Zuļov szerepel szerzőként, belül azonban kiderül, hogy a vogul szövegek „mögött” V. I. Csernecov áll.

Az egyes hangok jelölésében gyakoriak a következetlenségek. A magánhangzók hosszúságát nem jelölik, pl. *mineħt* (Kálmán Béla átírásában *minēyt*) ’mennek’, *pineħʙn* = *pinēγʙn* ’teszel, raksz’; *oleħʙn* = *ōlēγʙn* ’vagy’; *oleħum* = *ōlēγum* ’vagyok’; *harteħt* = *ħartēγʔt* ’húznak’, *ten* = *tēn* ’ők ketten’.

Feltűnő, hogy gyakran szerepel a cirill ábécéből kölcsönzött *ʙ* betű (lágyljel, мягкий знак). Ennek hangértéke igen változatos. Sokszor *ʙ* szerepel ott, ahol ma *i* áll (*kony pal* = *koni-pāl* ’kívül’, *sʙrtep* = *sirtep* ’dara’). De ez jelölheti a veláris *i*-t is (*janħʙ* = *janīγ* ’nagy’). A *mħʙ* (mai formában: *miγ* ’ad’) szóban is ezt a betűt használja a szerző, azt sugallva, hogy redukált magánhangzónak tartja. Ez azonban nemigen lehet igaz, minthogy hangsúlyos szótagban szokatlan lenne egy redukált hang jelenléte. Szintén ugyanezt a „redukált” magánhangzót tünteti fel a *ħ* után is, akkor is, ha első szótagról van szó (*ħʙluħkve* = *ħīluħkwe* ’ásni’). A *talħʙ* = *tālīγ* ’tél’ szó esetében is azt sugallja a leíró, hogy a *γ* előtt nem teljes hang van, hanem esetleg veláris *i*, amit fonematikusan *tāləγ* formában lehetne átírni. Speciális eseteknek számítanak azok a szavak, amelyekben hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban egyaránt *ʙ*-t használ a fordító, pl. *vħħʙr* = *wīγʔr* ’vörös’, *pħħrʙs* = *pīγrīś* ’kisfiú’, és vannak olyanok is, melyekből hiányzik a *ʙ* ott, ahol ma jelölik a redukált hangot (*lavs* = *lāwəs* ’mondta, szólt’). A redukált hang természetéből fakadóan megfelelő fonetikai helyzetben teljesen eltűnhet. Összefoglalva tehát: az *ʙ* elem ebben az átírásban jelölhet veláris *i*-t, palatális *i*-t és „igazi” redukált hangot (*ə*) is. Megfigyelhető továbbá, hogy a hosszú magánhangzók esetében sokszor valami diftongusfélét jelöl a szerző az *eħ* hangkapcsolattal (*ħajtēħʙ* = *ħajtēγ* ’fut’, *juv-mineħʙ* = *juw-minēγ* ’ők ketten hazamennek’).

A mássalhangzók jelölésében is több következetlenség mutatkozik, főleg a palatalizáció kérdésében. A palatalizációt ebben a könyvben a mássalhang-

zók alá tett vesszővel jelölik, pl. *oŋsi* = *ōńsi* 'van neki'. Sokszor viszont csak *n* szerepel ott, ahol *ŋ*-nek kellene lennie (*nirnbł* = *nir* 'bokor, cserje', *nila* = *nila* 'négy'). Úgy tűnik, hogy az *i* előtti palatalizált *n* hangot fölöslegesnek tartották a szerzők külön melléjjellel ellátni. Csak ott használnak tehát melléjkeletet, ahol a hangkörnyezetből automatikusan nem következethető ki a mássalhangzó lágy volta. A palatalizált *t'* jelölése *t* (*vaŋa* 'rövid' = *wāta*), ám ezt sem mindig jelölik ott, ahol várható vagy logikus lenne (ez egyébként meglehetősen ritka hang a manysiban). A *l* a palatalizált *l'* jelölésére használatos (*Vasił* 'Vaszil', *łoŋh* = *l'ōŋχ* 'út'), azonban ez sem következetes: például a *juvle* (~ *juwle*) 'hátra, vissza' esetében sem tesznek a kiadványban az *l* alá vesszőt, minthogy az *e* előtt palatalizálódhat a mássalhangzó, így a melléjkelet fölöslegesnek ítélték. Sajnos, az anyagban nem voltak olyan szavak, amelyek *-le-*, *-li-* szekvenciákat tartalmaztak volna, s nem találtam *-ńe-* szekvenciát sem, így nem derült ki, hogy ilyen esetekben használtak volna-e melléjkeletes *n*-betűt (a könyvbeli példákban csak kemény hangok szerepelnek: *ne* = *nē* 'nő', *nematər* = *nēmatər* 'semmi'). – A könyv a palatalizáció nyomdatechnikai jelölésében következtelen, mert az *ś* jelölésére az áthúzott *s* betűt használja (*oŋsi* = *ōńsi* 'van neki'). Lássuk példákkal illusztrálva, a következő hangkapcsolatok előfordulását a könyvben:

- ni* *mini* = *mini* 'megy'; *ani* = *āni* 'csésze'
- ńi* *haŋistahtuŋkve* = *χańištaχtuŋkwe* 'tanítani',² *haŋistan hum* =
χańiştan χum 'tanító'
- li* *ališlaŋkve* = *ališlaŋkwe* 'vadászni'; *unli* = *ūnli* 'ül'
- li* *łuli* = *l'ūli* 'áll'
- le* *puvlen* = *puwlen* 'fürödj!'
- le* *tuvle* = *tuwle* 'odafelé'

A többi mássalhangzó jelölése a következőképpen alakul: a bilabiális *w*-t *v*-vel jelölik: *jiv* (= *jiw*) 'fa', *juv* (= *juw*) 'be-, le-, vissza-, haza-'. Ugyancsak *v* jelenik meg az infinitívusz képzőjében is (*minuŋkve* = *minuŋkwe* 'menni'). Ám olykor előfordul, főképp szótagzáró helyzetben, hogy a *v* helyén *u* áll (*tau* = *taw* 'ő', *oul* = *owl* 'első'). A *γ*-t *h*-vel írja a szerző (*talbħ* = *tāliγ* 'tél'), viszont *g* is előfordul, például a címlapon (*kniga* 'könyv'), holott ez teljesen idegen a manysitól. Kérdés, vajon mit ejtenek a vogulok e szóban? Nagy valószínűséggel *γ*-t vagy *k*-t. A *χ* helyén *h*-t találunk (*noŋh* = *nōŋχ* 'föl').

Jelentős problémát jelentett a tankönyv összeállítója számára az oroszban meglévő, a manysiban viszont idegen hangok jelölése. Ezekre igyekezett va-

² Ez azonban a szövegben előfordul palatalizált *ŋ* melléjkelet nélkül is: *hanistahtuŋkve*.

lamiféle megoldást találni: pl. a címlapon az *Učpedgiz* 'Állami Pedagógiai Könyvkiadó' rövidítés (< or. *Учпедгиз* kb. 'Állami tankönyvkiadó'); *burzuj* (< or. *буржуй* 'burzsuj'); *Kabir, Vladimir* (személynevek). Leningrád neve előfordul *Leningrat* és *Leningrad* formában is. Habár az oroszban a szó végén nem releváns a zöngés–zöngétlen oppozíció, mégis szerencsésebb lett volna következetesen jelölni ezt a városnevet.

Összefoglalva: látható, hogy bár sok a következetlenség, mégis ígéretes kísérletnek számít ez a tankönyv és „kortársai” is az irodalmi átírás kialakításában. Kár, hogy a reform félbeszakadt.

2.2. Cirill betűs kiadványok 1937 után

2.2.1. A magánhangzók hosszúsága jelöletlen

A manysiban a hosszúságnak jelentés megkülönböztető szerepe van. Balangyin és Vahruseva 1957-es *Мансийский язык* című munkájukban megfogalmazta, hogy komolyabb nyelvészeti szövegekben szükséges lenne a magánhangzók rövid–hosszú megkülönböztetése; ennek bizonyítására még minimálpárokat is felsoroltak: *caə* 'liget' ~ *cāə* 'sok'; *myp* 'tó' ~ *mȳp* 'torok, hang'. Azt viszont már nem vállalhatták fel, hogy írásrendszerükben is megjelenessék őket. Pár hosszú magánhangzó előfordul ugyan a táblázatukban (1957: 20), de csak zárójelben: *y* (*ȳ*), *o* (*ō*), *a* (*ā*), *u*, *ə*. (A rendszer része még a *ы*, amit ők felső nyelvállásúként tüntetnek fel, valahol a palatális és veláris magánhangzók között.) 1958-as szótárukban szintén csak rövid betűk szerepelnek.

Nem lehet tehát csodálkozni azon, hogy a nagy vogul költő, Juvan Sesztalov 1958-as *Mākem at* [Макем ат] 'Földem illata' című verseskötetében még nem jelölte a magánhangzók hosszúságát, pl. *касынэ* = *kāsəŋ* 'minden', *толү* = *tōli* 'olvad', *эрыг* = *ērīγ* 'ének', *тэз* = *tēγ* 'eszik'.

2.2.2. A magánhangzók hosszúságának jelölése

Miután belátták a magánhangzó-hosszúság jelölésének fontosságát és nélkülözhetetlen voltát, elkezdték ezt írásban is alkalmazni. Ez a gyakorlat lassan, fokozatosan terjedt el az irodalmi nyelvben. Sesztalov, aki – mint láttuk – 1958-as verseskötetében még nem jelölte a hosszúságot, 1984-es eposzában (*Нюлы эрыг* 'Eskü ének') már igen. Az általa használt magánhangzók rendszere így kibővült: *a* (*ā*), *ā* (*ā̄*), *o* (*ō*), *ō* (*ō̄*), *y* (*io*), *ȳ* (*iō̄*), *ə* (*ē*), *e* (*ē̄*), *u* (*ū*), *ы* (*ī̄*). Ahol etimológiailag *ə* szerepelne, általában *ы* (*лāтыы* = *lātəŋ* 'szó, beszéd'), *a* (*māal* = *māal* 'földdel'), *u* (palatális *j* után: *ȳйул* = *ūjəl* 'állattal') vagy *y* (labiális mássalhangzók előtt: (*Tōрум* = *Tōrəm* 'Isten') áll helyette.

Egy-egy szó több alakban vagy a mai alaktól eltérő formában is előfordul. Ennek sokszor a ritmus az oka, mivel versről beszélünk. Például a *сам* (= *sam*) 'szem' szó *сām* (= *sām*) alakban jelenik meg cirillül. A *sām* jelentése egyébként 'halpikkely'. A szövegkörnyezetből természetesen egyértelműen kiderül, miről is van szó.

A magánhangzó hosszúságának a jelölése fokozatosan meghonosodott az időszaki irodalmi kiadványokban (verseskötetek, szépirodalmi művek és hetilapok), s ezt alkalmazzák ma is.

2010-ben jelent meg Je. I. Rombangyjejeva gondozásában a *Vogul népköltési gyűjtemény. Istenek hősi énekei. II. kötet. Героический эпос манси (вогулов). Песни святых покровителей*. A kiadvány forrásául szolgáló eredeti kötetet Reguly Antal gyűjtése alapján még 1892-ben állította össze a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából Munkácsi Bernát. A három egységből álló mű első részében manysi szövegek találhatók különböző nyelvjárásokból. A második rész tárgyi és nyelvi magyarázatokat és szómutatót tartalmaz. A harmadik rész pedig kiegészítő információkat közöl. Rombangyjejeva cirill betűs átírásban közli az eredetileg latin betűs manysi szövegeket, amelyeket lefordított orosz nyelvre is. E kötet jelentősége tehát, hogy a *Vogul népköltési gyűjtemény* cirill betűs átírásban érthetővé, elérhetővé vált a manysi beszélők számára is; az orosz fordításnak köszönhetően pedig a manysiul kevésbé (vagy egyáltalán nem) tudók is haszonnal forgathatják. Vizsgáljuk meg, Rombangyjejeva milyen magánhangzókat használ a cirill betűs átírásban!

Röviddek:

Rombangyjejeva	Munkácsi		
a	э́ква 'asszony'	a	é́kwa
	сырай 'kard'	e	sirej
	сāухвасалавем 'dobál engem'	ä, è	sā́хwäsélawém
я	яныг 'nagy'	jä	jāni ³
о	хоса 'hosszú, távol'	а	χasä
ë	ëла 'alá'	jo	jolä
у	суснэ 'látó, néző'	u	susné
	ланум 'fölemelkedett'	è	lapém
ю	юв 'vissza, haza'	ju	jūw
	юйпāлт 'után'	jū	jui-pālt
э	суснэ 'látó, néző'	è	susné
	л̄юлигланэ́тэ 'álldogálása'	ä	l̄ül̄ilénätä

³ Munkácsi az *i*-t *i*-vel jelölte, az *iγ* helyett pedig *i*' jelet használt.

e	<i>сырае</i> 'kardja' <i>нире</i> 'vesszeje'	jä	<i>sirejä</i>
ы	<i>нумыл</i> 'felülről' <i>сын</i> 'nyak'	ä	<i>ńirä</i>
и	<i>мир</i> 'nép'	è	<i>numèl</i>
		i	<i>sip</i>
		i	<i>mír</i>

Hosszúak:

Rombangyejeva	Munkácsi		
ā	<i>tāpаты</i> 'ereszt, enged'	ā	<i>tārāti</i>
я	<i>няврам</i> 'gyermek' <i>āнхум</i> 'apród' <i>яук</i> 'fehér'	a	<i>ńaurèm</i>
ō	<i>Tōрум</i> 'ég, Isten'	jä	<i>ajāń хум</i>
ē	<i>ēрынхум</i> 'nyusztos férfi'	jā	<i>jānk</i>
ū	<i>унлы</i> 'ül'	ā	<i>Tārèm</i>
ü	<i>лōльнэ</i> 'álló'	jā	<i>jārèn хум</i>
ē	<i>эква</i> 'asszony'	ū	<i>ūnli</i>
ē	<i>эмтс</i> 'jött, vált'	l'ū	<i>l'ūlnè</i>
ы	<i>сāгранāлблум</i> 'vagdalom'	ē	<i>ēkwa</i>
й	<i>ййв</i> 'fa'	jē	<i>jēmтс</i>
		i	<i>sairèpālilèm</i>
		ī	<i>jīw</i>

Rombangyejeva igyekezett tehát leegyszerűsíteni, egységesíteni, talán a mai kiejtéshez igazítani Munkácsi jelölési rendszerét. A magánhangzók hosszúsága esetében gyakran eltérő a megítélésük. Például: *ūūв* ~ *jīw* 'fa', *няврам* ~ *ńaurèm* 'gyermek' stb.

2.3. A Márk evangélium új fordításának vizsgálata

A továbbiakban a V. Sz. Ivanova által készített próba fordítás (*Марк хум хансум ёмас ляххал*) átírásának elemzésére vállalkozom. A legérdekesebb kérdésnek itt is a magánhangzó-rendszer jelölése ígérkezik. A fordító jelöli a magánhangzók hosszúságát. Lássuk, milyen magánhangzók fordulnak elő az első szótagban! A példák először cirill, majd latin betűs átírásban szerepelnek Kálmán jelölési rendszerét követve.

Rövidek:	Hosszúak:		
a	<i>Марк</i> = <i>Mark</i> 'Márk'	ā	<i>лāтынг</i> = <i>lātəŋ</i> 'szó, beszéd'
я	<i>яныг</i> = <i>janiγ</i> 'nagy'	я	<i>ляххал</i> = <i>lāχχal</i> 'hír'
о	<i>тох</i> = <i>toχ</i> 'így'	ō	<i>Tōрум</i> = <i>Tōrəm</i> 'ég, Isten'
ё	<i>ёмас</i> = <i>jomas</i> 'jó'	ē	<i>лēух</i> = <i>l'ōηχ</i> 'út'

у	хум = <i>χum</i> 'férfi'	ȳ	х̄лсум = <i>χ̄ulsəm</i> 'hallottam'
ю	Юдея = <i>Judea</i> 'Júdea'	ȳ	л̄юли = <i>l̄ül'i</i> 'áll'
э	[nem találtam példát]	ē	э̄ли-п̄алт = <i>ēli-pālt</i> 'előtt'
е	веськат = <i>weškat</i> 'jámбор'	ē	п̄ернал = <i>pērnal</i> 'kereszttel'
ы	тыттунгкве = <i>tittuŋkwe</i> 'etetni'	ȳ	п̄ыг = <i>p̄y</i> 'fiú'
и	Кристос = <i>Kristos</i> 'Krisztus'	ȳ	Ӣсус = <i>J̄isus</i> 'Jézus'

Magánhangzók nem első, vagyis hangsúlytalan szótagban:

Rövidek:	Hosszúak:		
а	Иерусалим = <i>Jerusalim</i> 'Jeruzsálem'	ā	л̄авыг̄л̄ал̄с̄ым = <i>l̄awyl̄ālsət</i> 'mondták'
я	к̄үсяй = <i>k̄ūsaj</i> 'úr'	ȳ	[nem találtam példát]
о	с̄аккон = <i>s̄akkon</i> 'törvény'	ō	э̄лумх̄олаc = <i>ēlumχolas</i> 'ember'
ө	[nem találtam példát]	ē	[nem találtam példát]
у	састум = <i>sastum</i> 'sima'	ȳ	[nem találtam példát]
ю	вер̄блюд = <i>werb'lud</i> 'teve'	ȳ	[nem találtam példát]
э	ол̄нэ = <i>ōlne</i> 'levő, létező'	ē	ол̄эн = <i>ōlēn</i> 'legyetek'
е	ан̄гелум = <i>anχelum</i> 'angyal'	ē	мин̄ым̄ен = <i>minimēn</i> 'ketten megyünk'
ы	л̄авыс = <i>l̄awəs</i> 'mondta'	ȳ	х̄ум̄ыг̄ = <i>χ̄umiy</i> 'két ember'
и	так̄ви = <i>takwi</i> 'maga'	ȳ	[nem találtam példát]

A hosszú hangok hiánya nem meglepő, hiszen hangsúlytalan szótagban nemigen fordulnak elő. A jelölésben persze itt is akadnak következtelenségek. Ugyanaz a szó előfordul rövid, illetve hosszú magánhangzós formában is, továbbá az egyes igei személyragok jelölésében (*п̄отырт̄ыг̄ын* '(ti) beszéltek'; *х̄ул̄эг̄ын* 'halljátok') is gyakori az ingadozás. Problémát jelent, hogy a *ы* terheltsége igen nagy. Ez a betű több hangértékkel is rendelkezik: *ə*, *i*, *u*, *e* ~ *ē*. Például a *п̄отырт̄ы* 'beszél' szóban először *ə*, utána (kemény mássalhangzó után) *i* a hangértéke. A mássalhangzók utáni magánhangzók fejezik ki a palatalizáció meglétét vagy hiányát.

Javaslataim az eddigiek tükrében tehát a következők:

- Mindenképp jelölni kell a magánhangzók hosszúságát.
- A *ы* terheltségét csökkenteni kell. A redukált *ə* megfelelőjeként a cirill betűs jelölésben alkalmazhatnák a ъ-t (keményjel, твёрдый знак), mivel jelenleg ennek nincs funkciója, így nem is lenne zavaró az értelmezés szempontjából.
- Természetesen érdemes minél kevesebb diakritikus jelet használni, ez megkönnyíti az anyagok nyomtatott vagy internetes formában történő terjesztését

is. E tekintetben ennek a próbafordításnak a jelölési rendszere követendő példa lehet, mivel egyszerű, csupán nagyobb következetességet igényel. Praktikus kezdeményezésnek tartom, amit Keresztes László (1998: 392–393) és Ulla-Maija Kulonen (2007: 17–24) alkalmazott korábban: a magánhangzók jelölhetőek betűkettőzéssel, így nem kell a hosszú formákat mellékjelekkel írni.

– Általános szabály az átírásban (és véleményem szerint követendő példa is), hogy palatalizált mássalhangzók után *u* és *e*, nem palatalizáltak után *ʉ* és *ə* áll. Ha egy mássalhangzó palatalizált megfelelője nincs meg a manysiban, az *u* és *e* nyugodtan megjelenhet a mássalhangzó után.

– Megoldást kellene találni a főként duális és pluralis 2. személyű igealakokban (az alakok egybeesnek, például: *tot̄əɣən* 'ti ketten viztek ~ ti (többen) viztek'), ill. birtokos személyragokban jelentkező hosszú *ε* ~ *ē* jelölésére. Gondolni lehetne az *̄*, esetleg az *əə* bevezetésére.

Irodalom

- Balangyin – Vahruseva 1957: А. Н. Баландин – М. П. Вахрушева, Мансийский язык. Учпедгиз, Ленинград.
- Balangyin – Vahruseva 1958: А. Н. Баландин – М. П. Вахрушева, Мансийско–русский словарь. Учпедгиз, Ленинград.
- Gulya János 1973: A vogul nyelvjárások fonematikus átírása. In: Lauri Posti – Terho Itkonen (toim.), FU-transkription yksinkertaistaminen. Castrenianumin toimitteita 7. Helsinki.
- Honti László 1982: Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ivanova 2000: В. С. Иванова, Марк хум хансум ёмас ляххал. Institute for Bible Translation, Helsinki–Stockholm.
- Kálmán Béla 1955: Manysi nyelvkönyv. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kálmán Béla 1976: Chrestomathia Vogulica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kannisto, Artturi 1919: Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wogulischen vom qualitativen Standpunkt. MSFOu 46. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Keresztes László 1998: Mansi. In: Daniel Abondolo (ed.), The Uralic Languages. Routledge, London and New York, (387–427).
- Kulonen, Ulla-Maija 2007: Itämansin kielioppi ja tekstejä. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Munkácsi Bernát – Kálmán Béla 1986: Wogulisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Rombangyejeva 1973: Е. И. Ромбандеева, Мансийский (вогульский) язык. Наука, Москва.
- Rombangyejeva 2010: Е. И. Ромбандеева, Vogul népköltési gyűjtemény. Istenek hősi énekei. II. kötet. Геройический эпос манси (вогулов). ООО «Принт-Класс», Ханты-Мансийск.
- Steinitz, Wolfgang 1944: Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus. Acta Instituti Hungarici Universitatis Holmiensis. Series B, Linguistica 2., Stockholm.
- Sesztalov 1958: Юван Шесталов, Макем ат. Тюменское книжное издательство, Ханты-Мансийск.
- Sesztalov 1984: Юван Шесталов, Ньюлы эрыг. Средне-Уральское книжное издательство, Свердловск.
- Zuļov 1933: П. Н. Зулёв, Lovintan maĥъs kniga (oul lomt). Учпедгиз, Ленинград.

*

Вопросы записи текстов на мансийском литературном языке

В своей статье я представляю исторический процесс развития записи и переписи вогульских текстов, переход с латинского алфавита на кириллический, который происходил сначала без обозначения долготы гласных, затем последовательно стремясь к обозначению этого явления. В первой главе описываются способы переписи некоторых языковедов. Упоминаются, например, метод записи языкового материала Регули, Мункачи, Каннисто, Штейница, Белы Кальмана, Ромбандеевой, Ласло Хонти и Ласло Керестеша. Во второй главе прослеживается использование принципов переписи на практике в нескольких трудах, написанных на литературном языке. Сперва нами рассматривается книга для чтения, с записью на латинице, затем записанные кириллицей тексты. Из упомянутых сначала те, в которых еще не обозначается долгота гласных звуков, затем те, в которых уже обозначено это явление. Рассматривается в нашем исследовании и изданный в 2000 году перевод Библии: сосвинский перевод Евангелия от Марка (на кириллице, работа В. С. Ивановой). Поскольку метод записи этого перевода достаточно последователен, возможно, он сможет в дальнейшем послужить образцом, конечно с некоторыми исправлениями, и более последовательным методом записи текстов. Статью завершают Наши предложения обозначений.

БРИГИТТА ЭНДРЕС